

MATERIALIZM (łac. materialis – dotyczący materii) – stanowisko teoretyczne, zgodnie z którym przyjmuje się, że jedynym tworzywem rzeczywistości jest materia lub że wszystko stanowi modyfikację materii; postawa życiowa (nazywana m. praktycznym lub etycznym), przyjmująca kierowanie się w codziennym życiu szeroko rozumianymi zasadami m., wyznaczającymi nie tylko określone cele, ale i normy postępowania.

Termin „materializm” pojawił się w drugiej poł. XVII w. w pismach przyrodników ang. (R. Boyle), a następnie u G. W. Leibniza, dzięki któremu na stałe wszedł do słownika filozoficznego.

Teoretyczny m. w skrajnej postaci jest odmianą monizmu stwierdzającego, że jedynie realnie istniejącym, samoistnym bytem jest materia – cielesne, przyrodnicze, czasoprzestrzenne, niezniszczalne tworzywo świata. Umiarkowana wersja m., zw. m. genetycznym, dopuszcza istnienie bytu niematerialnego, ale pod warunkiem, że wszystkie procesy i zjawiska zachodzące w świecie, łącznie z całością zjawisk psychicznych i duchowych, są wyznaczone przez własności i prawidłowości, jakim podlega materia. Świadomość jest tu traktowana jako przejaw, wytwór, własność i funkcja wyżej zorganizowanej materii – mózgu.

W ujęciu teoriopoznawczym m. przyjmuje, że przedmiotem ludzkiego poznania jest materialna rzeczywistość istniejąca obiektywnie, niezależnie od podmiotu poznającego, dana mu we wrażeniach zmysłowych, odzwierciedlana i poznawalna dzięki nim, a świadomość w swej istotnej treści jest tej rzeczywistości mniej lub bardziej adekwatnym odbiciem.

Z tak rozumianymi postaciami m. wiążą się w ontologii niektóre odmiany realizmu i determinizm, a w teorii poznania – antygnostycyzm, empiryzm, racjonalizm (jako przeciwieństwo irracjonalizmu) i relatywizm (jako przeciwieństwo absolutyzmu i dogmatyzmu). M. stoi w opozycji do spirytualizmu, który w wersji monistycznej przyjmuje istnienie jedynie substancji duchowych.

Nieściśle, a nawet błędne jest przeciwstawianie m. idealizmowi. Definiując materię jako przedmiot poznania zmysłowego, a więc jako coś, co jest nam dane we wrażeniach i wyobrażeniach zmysłowych, mamy w gruncie rzeczy do czynienia z naszymi tworamiz poznawczymi, a nie z faktycznie

istniejącym bytem materialnym. Materia może być wtedy traktowana bardziej jako idea, abstrakcyjne pojęcie wytworzone przez podmiot poznający, niż realnie istniejąca rzeczywistość. W konsekwencji, filozofia zajmująca się takim przedmiotem byłaby filozofią idealistyczną, a nie – jak tego chce m. – realistyczną. Ponadto, przeciwstawianie m. idealizmowi sugeruje, że wszystkie stanowiska niematerialistyczne winny być traktowane jako stanowiska idealistyczne, a więc w większości nierealistyczne. Tradycja filozoficzna wskazuje, że wiele stanowisk niematerialistycznych również akcentuje swój realistyczny i antyidealistyczny charakter. Filozofowie np. nurtu arystotelesowsko-tomistycznego przedstawili bardziej skuteczne argumenty przeciw idealizmowi niż uczynili to materialiści.

RYS HISTORYCZNY. Wśród zwolenników m., zwł. marksistowskiego, istnieje tendencja do doszukiwania się jego korzeni u zarania gr. filozofii. Jest to słuszne jedynie w odniesieniu do atomistów, którzy wszystkie istniejące rzeczy, ich własności, jakości i stany, zarówno przyrodnicze, jak i psychiczne wywodzili z jakościowo jednakowych, a ilościowo i geometrycznie zróżnicowanych atomów, stanowiących najmniejsze i niezniszczalne tworzywo materialne. Atomiści stanowią ważne ogniwo w rozwoju m., czego jednoznacznie nie można powiedzieć o jońskich filozofach przyrody, Heraklicie, epikurejczykach oraz stoikach. Wszyscy, mimo wyraźnych deklaracji materialistycznych, dopuszczali bezpośrednie lub pośrednie istnienie jakiejś postaci rzeczywistości niematerialnej.

W okresie cesarstwa rzymskiego, a później średniowiecza m. nie przejawiał znaczącego wpływu na koncepcje filozoficzne. Wprawdzie w świecie rzymskim głośnym propagatorem m. był Lukrecjusz, jednak głoszone przez niego idee zostały zdominowane przez doktryny i nurty opozycyjne. Podobny los spotkał średniowiecznych zwolenników m., w tym Amalryka z Bène i Dawida z Dinant, których idee, tłumione niemal w zarodku, pozostawały poza głównymi nurtami ówczesnej filozofii.

Nowożytna postać m. pojawiła się w XVII-wiecznej filozofii europejskiej. W jej powstaniu ważną rolę odegrały naturalistyczne, sceptyczne i krytyczne nurty myślowe rozwijane w renesansie, w związku z negatywną postawą wobec filozofii średniowiecznej i ponownym odkryciem starożytnych

doktryn filozoficznych. Nurty te ujawniły się wyraźnie w renesansowej filozofii przyrody, w której materialistyczne tendencje rozwijane przez B. Telesia wiązały się na ogół z naturalistycznym panteizmem, hylozoizmem i panpsychizmem T. Paracelsusa, G. Bruna i T. Campanelli.

Ważną rolę w formowaniu się nowożytnego m. odegrała empirycznie nastawiona filozofia F. Bacona, zdecydowanie krytyczna wobec scholastyki i całego średniowiecza postawa P. Gassendiego, propagującego równocześnie epikurejski m., kartezjańska filozofia przyrody o wyraźnie materialistycznym wydźwięku, monistyczna wizja świata B. Spinozy oraz interpretowane często w duchu m. osiągnięcia nowożytnego przyrodoznawstwa. Efektem tych uwarunkowań okazał się znany system materialistyczny Th. Hobbesa, przyznający rzeczywiste istnienie jedynie ciałom materialnym. Świadomość, która wg starożytnych była własnością niektórych oddzielnych atomów, wg Hobbesa była funkcją ciała organicznego wziętego w całości.

Materialistyczna doktryna Hobbesa zyskała akceptację dopiero w XVIII w., stając się ważnym składnikiem przyjętych w Oświeceniu poglądów filozoficznych. Do rozkwitu doszła we Francji, gdzie na ogół łączyła się z krytyką wszelkich form teizmu, religijności oraz zerwaniem z myśleniem teologicznym na rzecz naturalistycznego podejścia do rzeczywistości.

Najbardziej znanym systemem materialistycznym XVIII w. była koncepcja J. O. de La Mettriego. Przyjmując tezę o wyłączności istnienia przedmiotów materialnych uważał, że potwierdza ją fakt oczywistej zależności duszy ludzkiej, zwł. w jej funkcjonowaniu, od ciała. Na zależność tę wskazują, jego zdaniem, zarówno bezpośrednie obserwacje, jak i sensualistyczna koncepcja ludzkiego poznania. Wszelkie działanie dokonujące się w tak rozumianej materii ma – wg twórcy tego m. – charakter mechaniczny. Zachodzące w niej zmiany przebiegają wg stałych praw ruchu, bez interwencji jakichkolwiek wolnych i niedających się przewidzieć czynników. Wszystko, a więc cały wszechświat, w tym człowiek i in. organizmy żywe, są mechanizmami, maszynami. Tak rozumiany m. znajdował odbicie w praktycznych postawach wobec religii, wobec zagadnień metafizycznych i etycznych u wielu jego zwolenników, zwł. w kołach franc. encyklopedystów, w tym głównie u D. Diderota, P. Holbacha i A. C. Helvétiusa.

M. w XVII i XVIII w. cechuje wyraźnie mechanistyczny charakter i podobieństwo do starożytnego m. atomistów. Zapoczątkowany przez Gassendiego we Francji w XVII w., dzięki Hobbesowi stał się popularny w Anglii, by w XVIII w. powrócić do Francji, gdzie spotkał się z szerokim odzewem.

Nowy etap w rozwoju m. nastąpił w XIX w., charakteryzującym się nie tylko przewyciężeniem mechanistycznej postaci m., ale również powstaniem nowych jego rodzajów, zwł. m. dialektycznego i m. historycznego. W efekcie, w duchu materialistycznym interpretowano zagadnienia przyrodnicze, rozszerzając materialistyczną interpretację rzeczywistości na dziedzinę zjawisk społecznych. Takie rozumienie m. występuje u L. Feuerbacha, K. Marksa, F. Engelsa i W. I. Lenina. Oprócz marksistowskiej postaci m., pojawił się w XIX w. tzw. żywiolowy m., rozwijany spontanicznie przez uczonych w kontekście osiągnięć nauk przyrodniczych.

PODSTAWOWE RODZAJE MATERIALIZMU. Krytyczny przegląd pojawiania się i rozwoju m. przez wieki pokazuje, że nie było jednej, ściśle określonej jego postaci. Teza o materialnej jedności świata może zostać rozwinięta na rozmaite sposoby, w zależności od możliwości wyjaśniania ogólnej struktury świata, struktury zmian zachodzących w świecie, rodzajów własności przypisywanych obiektom materialnym, a głównie od interpretacji zjawisk świadomościowych (umysłowych) oraz procesów historycznych i kulturowych. Uwzględniając te kryteria, najczęściej wyróżnia się następujące m. postacie:

M. mechanistyczny. Redukuje wszystkie zachodzące w świecie zjawiska, zmiany i procesy fizyczne, biologiczne, społeczne i psychiczne do różnych form mechanicznego ruchu elementarnych cząstek materii. Początki jego sięgają gr. atomizmu, zarówno w wydaniu Demokryta, jak i epikurejczyków. Przeszczepiony w czasach nowożytnych na grunt zach., głównie przez Gassendiego, cieszył się zainteresowaniem w Anglii oraz Francji (Hobbes, La Mettrie, Holbach, Helvétius). Znaczący wkład wniosły odkrycia Newtonowskiej mechaniki w wyjaśnianie zróżnicowanych zjawisk przyrody (np. ruchy planet i gwiazd oraz zjawiska termodynamiczne). Stanowił ważny element rozwijanej zwł. w kontekście nauk przyrodniczych tzw. filozofii

mechanistycznej. Upadek tej filozofii, a także powstanie m. dialektycznego i historycznego w istotny sposób ograniczyło jego znaczenie.

M. hylozoistyczny. Oznacza doktrynę filozoficzną, wg której wszelka materia jest ożywiona sama przez się. Dotyczy to całego wszechświata, który jest przenikany i ożywiany immanentną i tożsamą z nim siłą życiową. W ciągu wieków hylozoizm przyjmował różne postacie. Hylozoistami było wielu presokratyków, a zwł. stoicy. W okresie odrodzenia jego zwolennikami byli B. Telesio i G. Bruno. Reminiscencje hylozoizmu dostrzec można w filozofii Oświecenia. W XX w. w duchu m. formułował swe poglądy P. Teilhard de Chardin.

M. naturalistyczny (zw. naturalizmem). Głosi samowystarczalność istniejącego świata materialnego w jego opisie, wyjaśnianiu i istnieniu. W tym ostatnim sensie sprzeciwia się supranaturalizmowi, odrzucającemu jakiegokolwiek istnienie rzeczywistości niematerialnej (zwł. transcendentnej wobec materialnego świata) – w postaci duszy, ducha, nadprzyrodzonej idei czy Boga. W wersji metodologicznej czy epistemologicznej nie musi negować ontologicznego supranaturalizmu.

M. dialektyczny (zw. diamentem). Jest zespołem poglądów Marksa i Engelsa, rozwiniętych w XX w. przez Lenina. W szerszym rozumieniu stanowi synonim filozofii marksistowskiej, która obok doktryny ekonomicznej i strategii politycznej stanowi ideologię tzw. naukowego socjalizmu i komunizmu. Jest wówczas integralnym i podstawowym elementem określonego światopoglądu, ideologią określonej grupy, stanowiącą podstawę i narzędzie jej działania. W znaczeniu węższym tworzy orientację lub doktrynę filozoficzną, będąc jedną z dwóch (obok m. historycznego) dziedzin tego, co nazywane jest filozofią marksistowską. Bazą dla filozofii marksistowskiej były: niem. idealizm pokantowski, zwł. heglizm (w aspekcie dialektyki), m. i naturalizm oświeceniowy, a bezpośrednio – poglądy Feuerbacha i niektórych młodoheglistów; mówi się też o udziale „filozofii czynu” A. Cieszkowskiego. Główny problem filozoficzny wg m. dialektycznego to spór z idealizmem na rzecz pierwszeństwa materii we wszystkich możliwych aspektach. W sposobie pojmowania tego sporu ujawnia się ściśle powiązanie dwóch opozycji: metafizycznej między m. a spirytualizmem i teoriopoznawczej między realizmem

a idealizmem, przy równoczesnym odrzuceniu możliwości stanowisk pośrednich lub neutralnych.

Najważniejsze tezy m. dialektycznego: 1) w teorii bytu (ontologii): a) wszystko jest materią bądź jest pochodne i zależne od materii; b) świadomość jest najwyższą formą materii; sposobem lub zdolnością odzwierciedlenia rzeczywistości; c) materia ma naturę atrybutywną; d) rzeczywistość zarówno przyrodnicza, jak i społeczna rozwija się na sposób dialektyczny. Rządzą tym rozwojem 3 prawa dialektyki – jedności i walki przeciwieństw, przechodzenia zmian ilościowych w jakościowe i podwójnego zaprzeczenia; e) wolność to uświadomiona konieczność; f) człowieka i jego działalność konstytuuje nie myślenie, teoretyczna wiedza, lecz życiowe i społeczne potrzeby; 2) w teorii poznania: a) prawda jest zgodnością sądów z opisywaną przez nie rzeczywistością; b) prawdziwe poznanie daje adekwatne odbicie rzeczywistości pozapodmiotowej; c) kryterium tej adekwatności jest społeczna praktyka; d) proces poznania polega na gromadzeniu prawd, których większość ulega dalszemu wzbogaceniu.

Tak rozumiany m. dialektyczny odcina się od uproszczonych form m., od m. niedialektycznego w wersjach skrajnie mechanistycznych, zwulgaryzowanych i przyrodniczych, zw. też naiwnymi lub żywiłowymi.

M. historyczny. Polega na materialistycznej interpretacji procesów społeczno-historycznych i kulturowych. Obejmuje najogólniejsze prawidłowości życia społecznego i metody ich badania, twierdząc, że materialistyczno-historyczną analizą społeczeństwa rządzą 4 zasady: m., historycyzmu, determinizmu i aktywizmu. W ich ramach formułowane są podstawowe teorie, opisujące i wyjaśniające całokształt społeczno-ekonomicznego życia człowieka: 1) teoria formacji społeczno-ekonomicznych, będąca podstawą tzw. naukowej interpretacji dziejów ludzkich, w której analizuje się kwestię sił wytwórczych i zagadnienie stosunków produkcji. Marks wyróżnił następujące formacje społeczno-ekonomiczne: wspólnotę pierwotną, niewolnictwo, feudalizm, kapitalizm i socjalizm. Podstawowym mechanizmem rozwoju tych formacji jest walka klas. Zastosowanie zasad m. dialektycznego do objaśnienia procesów społeczno-historycznych pozwala na wykrywanie prawidłowości społecznych i formułowanie ogólnych i szczegółowych teorii socjologicznych. U podstaw

tych teorii przyjmuje się 3 powszechne prawa rozwoju historycznego: zgodności stosunków produkcji z siłami wytwórczymi, zgodności nadbudowy z bazą ekonomiczną i postępującego rozwoju sił wytwórczych; 2) teoria państwa wyróżniająca typ państwa, jego formę, funkcje oraz tzw. obumieranie; 3) teoria form świadomości społecznej stwierdzająca, że świadomość ta jest zależna od całokształtu bytu społecznego w sposób ontologiczny, funkcjonalny i treściowy. Aktywistyczna koncepcja człowieka wskazuje, że prawidłowości społeczne realizują się przez aktywną działalność człowieka i grup społecznych.

M. historyczny ma prowadzić do poznania i świadomego opanowania praw rozwoju społecznego, co pozwoli na odpowiednie kierowanie przez człowieka tym rozwojem oraz określanie i ustalanie w zgodności z nim celów jednostkowego i społecznego życia ludzkiego.

M. wulgarny. Termin wprowadzony przez klasyków marksizmu na określenie poglądów grupy XIX-wiecznych przyrodników i lekarzy niem. (K. Vogt, L. Büchner, J. Moleschott), którzy uważali, że jakiegokolwiek osiągnięcia filozofii są niemożliwe bez uwzględnienia osiągnięć nauk przyrodniczych, ponieważ filozofia nie ma własnego obszaru i metod badań. Ukształtował się jako odpowiedź na tezy tradycyjnego spirytualizmu i heglowskiego idealizmu. W marksistowskiej literaturze radzieckiej mianem m. wulgarnego określa się także poglądy socjobiologów i zwolenników teorii identyczności procesów psychicznych oraz procesów mózgowych.

M. naiwny. Termin stosowany na określenie poglądów pierwszych gr. filozofów „materialistów”, zwł. jońskich filozofów przyrody. Nazywa się go czasami m. żywiołowym.

M. przyrodniczy. W terminologii marksistowskiej określany jest jako zespół żywiołowych, instynktownych, nieświadomych przekonań o materialności świata, jego obiektywności i poznawalności, mający cechować poglądy większości przedstawicieli nauk przyrodniczych, począwszy od gr. filozofii przyrody, a skończywszy na współczesnych naukach szczegółowych. Nie są to wprost wypowiedziane twierdzenia ontologiczne, lecz nieświadomie bądź milcząco („wstydliwie”) przyjmowane założenia o materialnej jedności świata. Stąd m. ten nazywany jest też m. wstydliwym.

M. reistyczny (zw. pansomatyzm). Sformułowany przez T. Kotarbińskiego, w swej tezie ontologicznej stwierdza, że świat składa się wyłącznie z konkretnych rzeczy. Istnieją jedynie rzeczy konkretne, będące ciałami. Reizm somatyczny jest bardzo mocnym substancjalizmem, o wyraźnie materialistycznym wydźwięku.

M. fizykalistyczny. Jest to ontologiczne (metafizyczne) stanowisko przyjmowane u podstaw programu zunifikowania wiedzy naukowej o świecie na bazie języka fizyki. Stwierdza istnienie wyłącznie obiektów (zdarzeń i procesów) fizycznych. Wszystkie inne, np. biologiczne, społeczne, psychologiczne czy świadomościowe (umysłowe) składają się z tego, co fizyczne i dają się wyjaśnić w kategoriach własności oraz prawidłowości fizykochemicznych. Współcześnie dyskutowany jest program fizykalistycznej interpretacji tzw. procesów umysłowych człowieka, przyjmujący postać skrajnego behawioryzmu lub tzw. teorii stanu centralnego, będącej teorią identyczności procesów umysłowych z procesami mózgowymi.

M. emergentystyczny. Zespół stanowisk w filozofii współczesnej broniących monizmu materialistycznego, głównie monizmu genetycznego, bez kierowania się programem redukcjonizmu, zwł. fizykalistycznego. M. ten jest próbą objaśnienia lub przynajmniej opisu jakościowego zróżnicowania zdarzeń w świecie na podstawie następujących założeń: 1) nagłego pojawienia się jakościowo nowego zdarzenia, bez zachowania ciągłości z przeszłością; 2) niewyjaśnialności nowego zdarzenia w terminach cech elementów oraz relacji między nimi zdarzeń wcześniejszych; 3) nieprzewidywalności na podstawie znajomości układu w czasie wcześniejszym pojawienia się nowego zdarzenia lub układu zdarzeń.

Biorąc pod uwagę różne stopnie zależności zjawisk emergentnych od zjawisk fizycznych, wyróżnia się przynajmniej 3 wersje emergentyzmu – w najsłabszej zjawiska emergentne nie mają charakteru fizycznego, ale są materialne; wersja mocniejsza stwierdza, że zjawiska emergentne są pozbawione własności zjawisk fizycznych, niemniej odznaczają się materialnością, chociaż ich materialne istnienie rozumiane jest w słabszym sensie; najmocniejsza wersja emergentyzmu opowiada się za dualizmem uznającym aktualne istnienie zjawisk materialnych i niematerialnych. Te ostatnie zjawiska są genetycznie zależne od

zjawisk materialnych. Materia w swym rozwoju wyłania z siebie to, co niematerialne.

Podstawowe tezy m., a także dokonywane w ich kontekście interpretacje stanowią przedmiot ostrych polemik. Z punktu widzenia przedmiotowego najwięcej kontrowersji wywołuje redukcjonistyczny charakter interpretacji materialistycznych. Będąc stanowiskiem monistycznym, m. sprowadza wielość oraz różnorodność dostrzeganych w świecie rzeczy i zdarzeń do jednego typu bytu, tj. bytu materialnego. Prowadzi więc do zawężonego obrazu świata, zarówno w wymiarze ontologicznym, jak i epistemologicznym oraz metodologicznym, wikłając się przy tym w teoretyczne spekulacje zmierzające do monistycznego wyjaśnienia dostrzeganych w strukturze świata nieciągłości. Ponadto jest zmuszony do potraktowania materii jako Absolutu, co stawia go przed koniecznością pogodzenia tej cechy z powszechnie doświadczaną w świecie materialnym przygodnością.

Od strony formalnej wątpliwości budzi przytaczana za m. argumentacja, w przeważającej części odwołująca się do osiągnięć nauk przyrodniczych, jak i do krytyki stanowisk przeciwnych, naruszająca przy tym wiele podstawowych zasad metodologicznych.

F. A. Lange, *Geschichte des M., und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart*, I–II, Iserlohn 1866–1873, 1876³ (*Historia filozofii materialistycznej i jej znaczenie w terażniejszości*, I–II, Wwa 1881); Copleston HPh I–IX; K. Kłósak, *M. dialektyczny. Studia krytyczne*, Kr 1948; tenże, *Dialektyczne prawo jedności i walki przeciwieństw*, Przegląd Powszechny 66 (1949), 161–168; tenże, *Dialektyczne prawo przechodzenia ilości w jakość*, tamże, 69–79; tenże, *Dialektyczne prawo wszechzależności rzeczy i zjawisk*, tamże, 203–213; W. Krajewski, *O wieczności materii i jej ruchu*, Wwa 1956; J. Legowicz, *Zarys historii filozofii. Elementy doksografii*, Wwa 1964, 1991⁶; K. Campbell, EPh V 179–188; Reale I–V; *Wielka encyklopedia powszechna PWN*, Wwa 1966, VII 119–121; W. Krajewski, *Prawo związku jakości z ilością*, SF 18 (1974) z. 4, 69–86; M. A. Bunge, *Scientific M.*, Dor 1981; S. Butryn, *Główne zagadnienia ontologii materialistyczno-dialektycznej*, Wwa 1988; M. Hempoliński, *Filozofia współczesna. Wprowadzenie do zagadnień i kierunków*,

Wwa 1989, 92–93, 117–127, 135–137; *Wobec filozofii marksistowskiej. Polskie doświadczenia*, Lb 1990; *Mała encyklopedia filozofii* (red. S. Jedynak), Bd 1997, 2002², 230–232.

Józef Turek